

DAVÍÐ ERLINGSSON

HJÖRLEIFUR KVENSAMI OG FERGUS MAC LÉITE

Í SAMSKOTAGJÖF handa þeim manni sem hverjum betur í samtíð sinni skilur og metur gildi þess að vita sem gleggst deili á tengslum sagna, virðist eiga vel við að senda honum eilftinn hliðstæðufróðleik um fáein atriði í Hálfis sögu og Hálfisrekka.

Í framanverðri þessari sögu, áður en komið er að því að segja frá Hálfri kóngi Hjörleifssyni og rekkum hans, greinir nokkuð frá forfeðrum hans, kóngum á Rogalandi og Hörðalandi í Noregi, og renna þær kóngættir saman í föður hans, Hjörleifi kvensama, sem ríkir í báðum þessum ríkjum, að því er sagan hermir. Þessi hluti Hálfis sögu er stakar sundurlausar sagnir, og veit höfundur fornaldarsögunnar ekki mikið að segja frá hverjum einum þessara fornkonunga. Frásögnin ber skýr merki þessa, og á það einnig við um það sem frá Hjörleifi kvensama er sagt. Það er stuttaraleg frásögn, og má rekja hér helzta efni hennar lesanda til upprifjunar og glöggvunar. Þetta efni er ekki tengt öðru efni öðrum böndum en ættarböndum Hálfis konungs, að því er séð verður, og má því vel tala um Hjörleifs sögu kvensama sem sérstaka sögu. Efni hennar er þetta:¹

Hjörleifur er í upphafi sögu kvæntur Æsu hinni ljósu, jarlsdóttur af Valdresi. Hann fer í fjáraflaferð til Bjarmalands. Á leiðinni þangað kemur hann við í Njarðey fyrir Naumudalsminni hjá Högna hinum auðga og gengur að eiga Hildi dóttur hans, og fara hún og Sölvi bróðir hennar síðan með honum. Á Bjarmalandi nærri Vínuninni fær Hjörleifur sér fé með haugbroti. Á heimleiðinni lágu þau um nótt á tilnefndum stað á sunnanverðri Finnmörk. Við vatnsbólið sáu menn brunnmiga, og er að skilja, að hann spillti vatninu fyrir þeim, þangað til Hjörleifur kvað til hans burtrekstrarvísu, skipar honum að hverfa heim til sín og sendir honum 'sveiðanda spjót', hitað í eldi. 'Þá tóku þeir vatn, en þussinn skauzt inn í bjargið.' Síðar, þegar þau sitja við eld, kveður

¹ Stuðzt er hér við útgáfu A. Le Roy Andrews í *Altnordische Saga-Bibliothek* 14 (Halle 1909).

þussinn vísu, sem ekki er að öllu auðskilin, enda óheil, en þussinn veit lengra nefi sínu, að brestur muni verða á hjónabandssælu Hildar, og hann hvetur Hildi að halda Hjörleifi nær loga. 'Þá skaut Hjörleifur hinu sama spjóti í auga því tröllu'. Hildur og Sölvi fara með Hjörleifi heim til hans, og varð Æsa 'ófegin konungi og hans föruneyti'.

Næst segir, að Hjörleifur fer (kaupferð) til Konungahellu, og kemst þar í kynni við Hreiðar Sjálandskóng og Hera, son hans, og fer heim með þeim í boði þeirra. Þar kvænist hann Hringju Hreiðarsdóttur og siglir síðan heim á leið með hana. Í Jótlandshafi sér Hjörleifur 'í norður upp koma úr sjónum mikið fjall og jafnt vaxið sem mann'. Í kviðlingi sér vættur þessi fyrir andlát Hringju, Hera og Hreiðars, og að Hjörleifi verði 'haftbönd snúin'. Skipin ganga nú ekki, og Hringja verður sjúk og andast og er síðan lögð í kistu, sem fer greitt með hana suður heim. Hjörleifur kemst þá leiðar sinnar, en feðgar á Sjálandi kenna Hjörleifi um lát Hringju.

Nú kemur sagan um marmennil, dreginn úr sjó og í haldi hjá Hjörleifi kóngi. Þar er eljurígur í húsum. Hildur hellti úr horni á skikkju Æsu. Kóngur sló þá til Hildar, en hún sagði hundinn valda. Þá sló kóngur hundinn. Þá hló marmennill. Kóngur spyr hví? 'Því að þér varð heimslega, því að þau munu þér líf gefa'. Marmennill er þögull og vill í sjó, og Hjörleifur lofar að sleppa honum, ef hann segi sér það sem hann þurfi að vita. Þá segir marmennill í kvæði, að danskur konungur komi nú með her að hefna dóttur á Hjörleifi. Danir koma, og Hjörleifur einn kemst nauðulega undan, en fellir þó Hera með spjótsskoti um leið og hann hleypir burt. Hreiðar brenndi bæinn og tók konurnar herfangi til Sjálands. Þangað kom Hjörleifur síðar á laun og bað Æsu aðstoðar, en hún læsti hann í voðkeri sínu og sagði Hreiðari til. Var hann tekinn og bundinn með skóþvengjum sínum milli tveggja elda í höllinni, en hirðin sat að drykkju. Æsa sat í hnjám Hreiðari sofandi, en Hildur jóf fyrst mungáti á eldana, en síðan leysti hún Hjörleif með sverði. Hann drap Hreiðar, náði síðan lífi sínu og lét hengja Hreiðar dauðan á þann gálga sem honum var sjálfum ætlaður. Sölva, bróður Hildar, gerði Hjörleifur jarl á Sjálandi, en sat sjálfur að ríkjum sínum í Noregi, og um andlát hans er sagt, að hann féll í víkingu.

Nú vikur málinu til írskrar sögu, sem mun talin frá 13.–14. öld og ber heitið *Imthechta Tuaithe Luchra ocus aided Fergusa*, en það mætti þýða *Álfheimsævintýr og sviþlegt fall Fergusar*. Þessi saga er mestöll um viðskipti Úlástúrsmanna undir forustu fornkonungsins Fergusar mac

Léite við álfheimafólk, og allra helzt við álfakónginn Iubdán. Tuath Luchra er eiginlega landsheiti á álfheimum í írskum sögum, og er því rétt að hafa það orð með stórum upphafsstaf. Ég tek þann kost að hafa endursögnina ekki með allra stytzta móti, en þó verða vitaskuld mörg minni háttar atriði út undan:²

Fergus mac Léite mic Rudraige, kóngur Rudraig-inga (þ. e. Úlztírs-manna), efndi eitt sinn til veizlu mikillar á kóngsgarðinum Emain Macha. Samtímis hélt einnig veizlu Iubdán mac Abdáin Álfheimakóngur. Lýst er upphafi þeirrar veizlu, en í henni er Iubdán kóngur hinn ánægðasti með sig, litast um, og fer í mannjöfnuð. Spyr hann hvar nokkur viti ágætara kóng sem hafi hjá sér ágætari kappa en hann, og telur hann fram í slíkri spurningaþulu margt ágæti ríkis síns. Skáld hans og spekingur (ollam), Eisirt að nafni, fær nú ekki stillt sig um að hlæja að þessu, og er hann neyddur til að standa fyrir máli sínu. Hann kveðst vita þann fimmtung lands á Írlandi, að hver maður væri þar þess umkominn að taka gíslingu af öllum fjórum herfylkingum Álfheims. Iubdán kóngi rennur í skap, lætur grípa Eisirt höndum, en skáldið spáir, að þessa muni hann gjalda, og vera fangi í Emain Macha í fimm ár og neyðast síðan til að kaupa sér frelsi með kjörgripum. Fleira segir Eisirt fyrir, sem síðar kemur fram, bæði í kveðlingum og lausu máli. Nú fær Eisirt skáld þriggja daga frest til þess að fara til Emain Macha, og hafi hann með sér sannindamerki um sögu sína, þegar hann komi aftur. Næst segir frá prýðilegum búnaði skáldsins og komu hans til Emain og frá viðtökum hans þar, en það er allt kátlegt vegna smæðar hans. Með Úlztírsmönnum er skáld eitt, Aed að nafni, dvergvaxinn, og stendur hann oft á lófum manna. En að því skapi hæfir lófi hans sem stæði fyrir Eisirt skáld. Fergus kóngur býður að gefa gestinum að drekka, en hann neitar, og lætur þá Fergus fleygja honum í drykkinn í horninu. Úlztírs-skáld bjarga honum þaðan frá drukkun, og segir hann þá í kvæði, hví hann hafi hafnað drykk, en ekki fyrr en Fergus hefur leyft honum að mæla í griðum: Fergus haldi við konu ráðsmanns síns, og fóstursonur

² Farið er eftir útgáfu Standish H. O'Grady's í safninu *Silva Gadelica*, þar sem sagan er nr. XIV, bls. 238–252 (útg. London 1892). Annað bindi *Silva Gadelica*, með þýðingum á ensku o. s. frv., hefur ekki verið tiltækt til verksins, og hef ég farið að nokkru eftir írsku textanum, en stuðzt um leið mikið við þýzka endursögn R. Thurneysens í riti hans *Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jahrhundert* (Halle 1921), bls. 539–547. — En sjálfsagt er, að villur og misskilningur, sem í kann að vera, er mér einum að kenna. — Vera mætti jafn rétt eða réttara að kalla smáþjóðina í sögunni dverga í stað álfa, sem hún er nefnd hér.

kóns haldi við drottninguna sjálfa. Þetta kveður Fergus rétt vera, og nú stendur ekkert Eisirt fyrir drykkju. Hann þylur lofkvæði um Iubdán kóng, sem menn hrífast svo af, að þeir færa Eisirt stórgjafir. Hann telur þær óþarfar og lætur skipta miklu af þeim með Úlaztírsskáldum og öðrum stéttum. Þegar Eisirt fer aftur, fer Aed skáld með honum. Þegar þeir koma út á strönd, og Aed segist ekki geta gengið sjóinn, lofar Eisirt, að hann skuli fá að riða hesti Iubdáns. Hann birtist, og þykir Aed dýrið líkjast héra með rautt fax, en gulleitt er dýrið á litinn. Þeir tvímenna á því yfir veraldarsjóinn til Mag Faithlinn, Álfheims. Þar spyr Iubdán Eisirt, hví hann hafi með sér risa, en hann svarar að Úlaztírsmenn beri þennan á lófum sér. Nú leggur Eisirt skáld þau álög á Iubdán kóng að fara samnættis til Emain og bragða þar á höfðingjabrugginu. Bé Bó, kona Iubdáns, riður með honum á þeim gula. Í Emain finna þau í skálanum ketilinn með afgangi í af veizludrykknum. Af hestbaki teygir Iubdán sig yfir ketilsbarminn eftir ausunni, dettur og verður fastur í þykkum dreggjunum. Þau hjón eru nú fundin, tekin höndum og færð fyrir kóng. Ekki stoðar þótt álfakóngur segi til sín og tignar sinnar. Fergus fær hann eigi að síður hirðmúgnum til skemmtunar og gæzlu, en fellir þegar girndarhug til Bé Bóar og hefur samfarir við hana. Í því atferli studdi hann hendi á höfuð hennar. Hún spurði, hví hann gerði það? Mig furðar, segir hann þá, að karllimurinn 6 hnefa (þverhanda) langur skuli ekki brjótast upp úr kollinum á þér, sem ert ekki nema þrír hnefar, og því styð ég hendi á höfuð þér. Hún róar hann nú með því að segja, að lengi teygist leikan á konunum.

Síðar kemur Iubdán að, og Fergus segir honum: Ég fór upp á konu þína. Það hefur henni líkað, kvað Iubdán. Ég fór aftur, sagði Fergus. Það hefur þér líkað, kvað Iubdán. Ég fór í þriðja sinn, sagði Fergus. Það hefur ykkur líkað, sagði Iubdán. Og í fjórða sinn fór ég á hana, sagði Fergus. Skítur er í henni enn, brást Iubdán við, og lætur sér mest í mun að kvarta undan vistinni hjá hirðlýðnum, andremmu hinna stóru manna, og lofar að reyna ekki að flýja, ef Fergus búi vel að sér. Iubdán er nú fengin þrýðileg vistarvera, en þó stenzst hún ekki samanburð við hífýli hans sjálfs, og kveður Iubdán kvæði um það. Þjóni þeim, sem honum er fenginn, segir hann til um, við hvaða viði hæfi að kveikja eld, og um þau fræði kveður hann langt kvæði.

Margt mælir Iubdán spaklegt, og hafa Úlaztírsmenn gaman af. Dag einn varð honum gengið til kvennaskemmu, og voru þær að þvo og snyrta höfuð sín. Þá hló Iubdán. Fergus innti hann, að hverju? Langt

er frá hvirflinum kríki, sagði hann. Hvernig er að skilja það? spurði Fergus. Höfuð sín þógu konurnar, en það er með neðri endanum sem þær þjóna þér, mælti Iubdán.

Öðru sinni kom Iubdán að húsi eins leiguliða konungs, og var sá að kvarta um nýja skó, að þunnir væru sólarnir. Þá hló Iubdán. Fergus innti til ástæðunnar. Iubdán vissi skóna mundu endast lengur en ævi mannsins, sem féll í erjum við annan mann áður en náttaði þetta kvöld. Eitt sinn hló Iubdán, þegar maður strauk kusk af skikkju konu sinnar ástúðlega, og Fergus fær að vita, að manningum hefði verið nær að drepa hana, því að skikkjuna hafði hún haft að undirlagi, þegar annar maður lá hana fyrir stundu. Þegar Iubdán hlustaði eitt sinn á ráðagerðir manna, hló hann, af því að þeir gættu þess ekki að bæta 'ef guði þóknast' við fyrirætlanir sínar, því að guð einn veit og ræður, hvað mönnum muni takast.

Þar kom, að öll sjö herfylki Álfheims komu til Emain Macha að krefja kóng sinn frjálsan, og lofa þeir í staðinn mikilli hveitiuppskeru á akrinum við Emain. Að öðrum kosti hóta þeir að hleypa öllum kálfum Úlaztírsmanna til kúnna, svo að ekki yrði mjólk handa börnum, og þetta gera þeir, en Fergus þráast við. Þá fara Álfheimsmenn til um nótt og saurga öll rennandi vötn og ósa með saur og hlandi. Enn brenna þeir öll sofnhús og mylnur landshlutans og klípa öll öx af stofni á kornökrum. Enn þráast Fergus við, og þegar þeir hóta að skera allt hár af körlum og konum á næturþeli, hótar hann á móti að taka Iubdán af lífi. Þegar hér er komið, fær Iubdán leyfi til að tala við menn sína og fær þá til að bæta þann skaða sem þeir höfðu valdið og snúa heim, þótt þeim líki illa.

Þegar tæpt ár er liðið í fangavist hjá Fergusi, bregður Iubdán á það ráð til lausnar, sem Eisirt kenndi honum, að bjóða Fergusi að velja úr eigu sinni hvern þann grip sem hann vilji til lausnargjalds fyrir sig. Kveður Iubdán nú kvæði, þar sem hann telur fram kjörgripi sína, sem eru hvorki fáir né ómerkilegir, en hér er varla ástæða til að telja þá upp nema þann síðasta, sem eru skór úr efninu *finnruine*, og má á þeim ganga jafnt sjó sem land. Í þessum svifum kemur Aed skáld aftur úr Álfheimi og lýsir ágætum smámennalandsins í kvæði. Segir þar meðal annars, að sterkasti maður í þvísa landi geti afhöfðað þistil í einu höggi. Fergus verður við ósk Iubdáns, velur skóna góðu og sleppir honum úr haldi.

Valinu olli það, sem nú skal greina. Einu sinni þegar Fergus fór við

annan mann í bað í vatninu Loch Rudraige, tók vatnið að vella af hræringum óskepnunnar Sinech, og hún reis upp líkt og regnbogi, en þeir syntu að landi allt hvað af tók. Fergus lét fylgdarmann sinn komast fyrir upp úr og varð þess vegna fyrir anda skepnunnar. Við það afmyndaðist andlitið á honum, tognaði aftur í hnakkagróf og fór ekki í lag. Þetta vissi hann ekki, og var til þess séð, að hann sæi ekki í spegil. En einu sinni varð þeim drottningu sundurorða í baði, og þegar hann sló til hennar, svo að tönn hraut úr munni, kvað hún honum nær að hefna andlits síns á Sinech. Þá leit hann í spegil, og þetta réð því, að hann valdi skóna.

Nú safnar Fergus liði og siglir skipum til Loch Rudraige. Skepnan hefst upp og mölvar skipin. Þá fer Fergus í skóna og stekkur í vatnið, og skepnan kemur á móti honum. Hún hefur 150 fætur á hvora hlið og 150 klær á hverjum fæti, sem hafizt getur 150 fet í loft upp. Fergus gefur sér tíma til að yrkja kvæði um andstæðing sinn, en síðan hefst ægilegur bardagi. Loks víkur dýrið á flóttu, en Fergus fylgir eftir og heggur dýrið í stykki með Caladcholg, hinu ágæta sverði sínu. Heldur síðan til hafnar og heldur á hjarta skepnunnar. En sjálfur er hann banvænn af sárum. Hann kveður kvæði, dánaróð, um bardagann, og mælir svo fyrir, að varðveita skuli sverðið til handa eftirmanni sínum, sem muni heita Fergus mac Rosa Ruaid. Gefur Fergus mac Léite síðan upp andann að lokinni samræðu í bundnu máli við Aed, skáld sitt.

Sögunni lýkur með því að segja frá útför konungsins. Af þeim legsteinum (ulltaib) sem Úlaztírmenn (Ulaid) reistu, er þeir syrgðu Fergus, eru þeir öðru nafni kallaðir Ulltaig.

Á því virðist enginn vafi, að þessi texti er reistur á eldri frásögnum um ævilok Fergusar mac Léite, en meginefnið, um viðskiptin við Álfheimsfólk, er tengt framanvið, og eru skór Iubdán's tengiliðurinn.³

Af ágrípunum hér framanvið getur hver maður séð, að Hjörleifs saga og Fergusar mac Léite eru gagnólíkar sögur. Hjörleifur ferðast og eignast eiginkonur. Fergus situr heima í Emain Macha, og vantar að vísu ekki að hann sinni konum, en það eru ekki eiginkonur hans. Báðir eiga þeir mikilsverð skipti við annarsheimsverur, en við hliðina á líkingunni er þó einnig mikil ólíking með sögunum um þetta efni. Fergusar sagan er ein samfelld atburðakeðja viðskipta hans við Álfheimsfólkið og kóng þess. Milli atburðanna í Hjörleifs sögu er ekkert þvílíkt samband, og

³ Sjá Thurneysen, tilv. rit, bls. 539–541.

engin tengsl verða þar sén milli brunnmiga og marmennils, svo að nokkuð sé nefnt.

Þrátt fyrir alla ólíkinguna verður þó ekki hjá þeirri niðurstöðu komizt, að sameiginleg eru þau atriði sem nú skal lýst:

1. Báðar hafa sögurnar að aðalpersónu kóng sem er afbrigða kvensamur, og kvennamál hans færð í sérstakar frásögur. Þetta gæfi þó ekki tilefni til athugunar, nema fleira kæmi til.

2. Báðir eiga kóngarnir talsverð viðskipti við annarsheimsfólk, og hér eru tvö sérkennileg atriði sameiginleg:

a) fyrir báðum kóngunum spilla annarsheimsverur neyzluvatni með hlandi (brunnmigi) og saur (írská sagan, þar sem álfabjórðin tekur sig til og saurgar allt rennandi vatn í ríki Fergusar).⁴

b) Báðir hafa um skeið í haldi hjá sér forvitran speking sem á heimkynni í sjó eða handan sjávar (? írská sagan). Þetta eru þeir marmennill og Iubdán álfakóngur.⁵

3. Báðir þessir kóngar eiga mót við furðuverur eða skrímsl í sjó eða vatni. Mikill er þó munur á, að dýrið í vatninu veldur dauða Fergusar, en 'fjallið' í Jótlandshafi skiptir ekki sköpum fyrir Hjörleif. Á þetta atriði skal því lítil áhærzla lögð, enda er írská skrímslið trúlega annarrar ættar en annað efni í sögu Fergusar.

Hvað sem líður mikilli ólíkingu sagnanna beggja eru atriðin 2ab svo

⁴ Hvorki í íslenskum né írskum fornbókmenntum virðist kunnugt um þetta minni nema aðeins í þeim sögum, sem hér er rætt um. Sjá T. P. Cross, *Motif-Index of Early Irish Literature* (endurútg. í Indiana University Publications, Folklore Series, No. 7, 1969), F369.2, og I. M. Boberg, *Motif-Index of Early Icelandic Literature* (Bibl. arnam., XXVII. bindi, Kaupmh. 1966), G584. — Motif-Index Stith Thompsons virðist ekki kannast við minnið úr öðrum áttum.

⁵ Hin sérstæða saga um hlátur spekingins, sem sýnir að hann veit meira en aðrir geta vitað, er víða kunn, og um hana hefur meira verið ritað en hér verði talið. En sjá um íslenzku þjóðsöguna um marbendil, sem ekki er runnin frá Hálfis sögu, Einar Ól. Sveinsson, *Verzeichnis isl. Märchenvarianten*, týpu 803*, og um Hálfis sögu og talsvert um erlendar hliðstæður sama rit, Einleitung, bls. xlv–xlv. Sjá einnig Motif-Index Thompsons undir N456, D1318.2.1 og Motif-Index Bobergs undir D1318.2.1 og F420.5.3.7 og rit sem vitnað er til á þessum stöðum. Sérstök ástæða virðist til að nefna grein A. H. Krappe's, *Le rire du prophète*, í *Studies in English Philology* til heiðurs Frederick Klaeber (Minneapolis 1929), bls. 340–361, þar sem gerð er samanburðarathugun á hlátursefnum spekingins í mörgum birtingarmyndum sögunnar af honum. En Krappe sást yfir Fergusar sögu, og á því vakti Margaret Schlauch athygli í *Romance in Iceland* (London 1934, bls. 72) og varð þannig til þess að undirritaður fór að líta betur á söguna um Fergus.

sérkennileg og sjaldfundin samkenni, að þegar við bætist, að þessi minni eru í báðum sögunum tengd aðalpersónum sem eru kóngar með athyglisverðu samkenni (kvennaviðskipti þeirra), mundi þurfa öfluga vantrú til að hafna þeirri ályktun, að tengsl séu milli Hjörleifs sögu og Fergusar sögu, einhvers staðar á sköpunarleið þeirra. Það er harla ótrúlegt, að tveir sagnamenn tækju það hvor um sig upp hjá sjálfum sér að setja saman sögu um þvílíkan kóng og láta hann komast í kast við tvær að því er virðist óskyldar (?) verur, aðra svo sjaldfundna sem brunnmiginn er, hina svo sérstæða sem sjávarmanninn forvitra, sem að vísu á sér margar hliðstæður annars staðar.

Á þessi tengsl þykir mér þurfa að benda, enda þótt gildar ástæður banni að gizka á svör við áleitnum spurningum, sem þá gera vart við sig, t. d.: Hefur hin sameiginlega rót verið norsk/íslensk eða írsk saga? — eða eitthvað annað? Eða: Hvor varðveitta sagan skyldi standa nær upphafinu að efni, álfasagan írská með sínu þétta og skýra samhengi, eða fornaldarsagan, sem ekki er gædd slíku samhengi atburðanna? Svör við þvílíkum spurningum verða vonandi einhvern tíma fundin. Í leit að svári við síðari spurningunni ætti líklega að spyrja fyrst: Voru upphaflega tengsl milli annarsheimsveranna, brunnmiga og sjávarmanns forvitra?

Marmennilssögur eru sérstakt viðfangsefni, sem ekki skal tekið til meðferðar hér. Þess má þó geta, að forvizkuatriði (hlátursefni) marmennils Hjörleifs og álfakóns Fergusar sýna engin sérstök tengsl.⁶

Skal svo skilizt við þetta efni, a. m. k. að sinni, með þeirri óhjákvæmilegu hugsun, að ekki mundi á óvart koma, að viðtakandi sendingarinnar sæi betur og lengra en hér er séð.

⁶ Sjá nmgr. 5.